

ПРАВНИТЕ ЛАТИНИЗМИ В СРЕДНОВЕКОВНИТЕ ПИСМЕНИ ПАМЕТНИЦИ НА СЛАВЯНСКИЯ ЮГ: ПРИМЕРЪТ НА МАТЕЙ-ВЛАСТАРОВАТА СИНТАГМА

МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА

ИНСТИТУТ ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК „ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН“

ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

tzibran@ibl.bas.bg

В статията се анализират няколко групи термини с латински произход, които разкриват историческата рецепция на римското и византийското право в славянската и старобългарската книжнина. Синтагмата на Матей Властар, преведена сред южните славяни скоро след появата си на гръцки през 1335 г., е подходящ източник на латинизми с правен характер, тъй като в нея са включени много светски закони. Проследяват се: названия на юридически форми на правни действия; названия за лица с административни и юридически функции; названия на книги и закони; римски реалии; казионални термини. Подчертава се необходимостта да се изработи база данни за латинизмите във вид на глосар, за да се улесни възприемането на синонимията между различни преводни съответствия в диахрония, а в синхронен план – да се проследи историческият живот на един термин от римското право до днешните специализирани речници и учебници.

Ключови думи: Синтагма на Матей Властар; римо-византийско право; латинизми

LEGAL LATINISMS IN MEDIEVAL SOUTH SLAVIC MANUSCRIPTS: THE EXAMPLE OF MATTHEW BLASTARES'S *SYNTAGMA*

MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA

INSTITUTE FOR BULGARIAN LANGUAGE, BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

tzibran@ibl.bas.bg

This article examines several groups of Latin-derived terms that shed light on the reception of Roman and Byzantine law in Slavic and Old Bulgarian literary traditions.

© МАРИЯНА ЦИБРАНСКА-КОСТОВА, 2026 / © MARIYANA TSIBRANSKA-KOSTOVA, 2026

Тази статия в списание „Български език“ е с отворен достъп и се публикува под международния публичен лиценз Creative Commons Attribution 4.0 International (Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International – CC-BY-NC-ND 4.0). /

This open access article of journal “Balgarski ezik” (“Bulgarian Language”) is published under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 International Public License (Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International – CC-BY-NC-ND 4.0).

Matthew Blastares' *Syntagma*, translated among the South Slavs shortly after the publication of its Greek original in 1335, provides a particularly valuable source for the study of legal Latinisms owing to its extensive incorporation of secular legal material. The analysis focuses on several categories of terms, including those denoting legal actions, holders of administrative and judicial offices, titles of legal texts and laws, Roman legal realia, and other legal terminology. The article also highlights the need for a comprehensive database of Latinisms in the form of a glossary. Such a resource would facilitate the study of synonymy among different translation equivalents, both diachronically and synchronically, and would help trace the historical development of legal terminology from Roman law to its modern manifestations in specialised dictionaries and legal textbooks.

Keywords: Matthew Blastares's *Syntagma*; Roman-Byzantine law; Latinisms

Всеизвестно е, че гръцката лексика се оформя като културен речников пласт в старобългарския книжовен език. Това е най-богатият, обемният и устойчив фонд от чужди думи, чрез които се заявява християнската идентичност и културната принадлежност на старобългарската книжнина към византийския цивилизационен модел. Запазването на гръцизмите като лексеми чрез фонетична или графична адаптация, замяната им със славянски синоними, както и комбинираният подход между двете са само три от основните езикови процеси, които протичат в писмените текстове и имат методическа важност за тяхната адекватна характеристика. Но още в зората на писмената традиция сред славянството навлизат думи от латински, наречени *латинизми* (Пенкова/Penkova 1995: 502–504; Тотоманова/Totomanova 2022). Те са нехомогенен словен пласт: открояват се стари заемки от балканския латински, проникнали по устен път в предписмената епоха; лексеми, усвоени с посредничеството на гръцкия; част от латинизмите се регистрират в писмена форма през великоморавския период на старобългарския книжовен език (Дограмаджиева/Dogramadzhieva 1981); има и такива, които са плод на директната преводаческа дейност на славянските книжовници от латински източници. Самите латинизми се разпределят в лексико-семантични и тематични речникови групи от най-разнообразни сфери на действителността – от обиходна лексика до реалии и термини. С пълна увереност може да се твърди, че средновековните текстове и паметници с юридически характер се превръщат в естествена среда за тяхната рецепция, тъй като основната цел на византийските правни компендиуми като *Еклогата* (741 г.), *Прохирона* (870–879/907 г.), *Синтагмата на Матей Властар* от 1335 г. (нататък СМВ) и др. е да се преосмислят, актуализират и съхранят традициите на римското право, да бъде предадено то на всички народи в орбитата на византийската цивилизация като високо културно достижение и основа за социалния ред на християнизиранията общества. Известна е формулата на император Юстиниан I Велики (527–565 г.), чийто латиноезичен *Corpus Iuris Civilis* в четири части се оформя окончателно през VI в., за връзката между закона, религията и държавата: „Един закон, една вяра, един език“ (Zepos 1974: 897). С преводите на византийските правни паметници

славяните се запознават с вековната еволюция на правната мисъл. Латино-гръцката взаимност в правото е подобаващо анализирана в редица научни трудове при представянето на изворите, при техните преводи на съвременни езици (Penna, Meijering 2022) или в специализирани изследвания (Bury 2015; Бубало/Bubalo 2004; Вин/Vin 2018). Правени са и класификации на лексиката (Triantaphyllides 1892; Van der Wal 1964; Van der Wal 1988). Подобни термини днес могат да се открият в специализираните речници по римско право. Но както за частни филологически занимания, така и с дидактическа цел би представлявал интерес начинът, по който правната терминология е функционирала в орбитата на *Slavia Orthodoxa* и по-специално на Балканите през Средновековието. Въпросът е важен с оглед на един от вечните изследователски фокуси, а именно за историческата рецепция на римското и византийското право, за „правните транспланти“ в съвременния свят, по който е натрупана внушителна библиография (Медведев/Medvedev 2001: 102; Ščarov, Beljakova 2006; Angelini 2018: 297 и др.).

В настоящата разработка ще се придържам към две работни дефиниции. Под *латинизми* в правните паметници следва да се разбират всички употребени думи с латински произход независимо от причините и условията за тяхната поява. Те са неизменна част от лексиката на първите юридически преводи. Така например в превода на св. Методий на Синагогата от 50 титула на Йоан Схоластик се срещат балкано-латинските заемки *баня*, *крямола*, *олътаръ*, *поганъ* и др., но с терминологична функция са само *бенефициа* < *beneficium*, *βенеφικίον* в контекста срещу симонията и подкупите на духовни лица и съчетанието *мѣшжъ творити* < *missa* вм. *служба*, *λειτουργία* с единична употреба (Vašica, Haderka 1971: 315, 252). Под *правен латинизъм* следва да се разбира само термин с определено юридическо съдържание, който води началото си от римската юриспруденция в най-широк смисъл и остава непреведен в славянски писмени паметници. В този втори случай става въпрос за правна рецепция и за създаването на *правен език* като динамично и развиващо се понятие от Античността до нашето съвремие (Радева/Radeva 2025: 5–6).

Къде в системата на юридическите преводи на Славянския юг стои СМВ? Този правен паметник се появява във Византия през 1335 г. Той е своеобразно обобщение и нов тип систематизиране на правната мисъл от предходните епохи със силно присъствие на светскоправната регламентация, иначе казано, наред с каноните на светата църква тук са налице значителни извадки от гражданското право – *Прохирона*, *Василиките*, *новелите* на византийските императори, не само на Юстиниан Велики, но още на Лъв Мъдри (24 на брой), на Комнините и др. (Медведев/Medvedev 2001: 250). Целият материал е разпределен в 24 състава по броя на буквите в гръцката азбука от α до ω. Дело е на йеромонаха ерудит Матей Властар от Солун, който заедно с Константин Арменопул е виден представител на така наречената Солунска правна школа във византийската юридическа традиция от

XIV в. Преводът на *Синтагмата* възниква в пределите на сръбското княжество при управлението на Стефан Душан (1331–1355) много скоро след появата на сборника и обикновено се датира към 1347 или 1348 г. Новият правен сборник става толкова популярен, че се прилага навсякъде на Балканите. Разпространява се в две редакции, наричани Пълна и Съкратена синтагма, засвидетелствани в множество преписи с различна хронология и географска локализация. Като изворова база те са представени в труда на В. Александров, където се изброяват 24 сръбски и български преписа на Пълната синтагма и 14 румънски (Александров/Alexandrov 2012: 187–209). В българските книгохранилища има три запазени преписа, съответно със сигнатури *НМРМ 1/19* в Рилския манастир от XV в.; *БАН 70* от Библиотеката на Българската академия на науките от XV в.¹ и *ЦИАИ 190* от Църковния историко-архивен институт при Българската патриаршия от XVI в. (Райкова/Raykova 1996: 488). В науката все още не са изследвани задоволително особеностите в текста и езика, които биха позволили да се говори за диференциални признаци на българските и сръбските преписи на СМВ². В досегашните изследвания обаче авторите се обединяват около тезата, че гръцки протограф от така наречената охридска група преписи, а не от преобладаващата цариградска редакция, е залегнал в основата на превода на Пълната синтагма (Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2006; Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2013: 7–9). Охридската група свидетелства се отличава с глосата *българска ꙗѣ црѣква, рѣкше ѿхридскаа* по отношение на независимата Охридска архиепископия (Троицки/Troicki 1956: 50). Разликите в преписите най-ясно се долавят по различните правописни типове – юсов и безюсов.

С оглед на интересуващата ни тема е важно още тук да подчертаем, че редица преписи на СМВ се разпространяват заедно с едно допълнение, наречено *Латинскѣѣ рѣчи* (Λέξεις ῥωμαϊκαί) или списък на глосирани латински думи термини. Те възникват в гръцката традиция, за да се обяснят някои правни термини, и славянският книжовник, който на свой ред се е опитал да ги преведе и адаптира, е ползвал гръцкия оригинал, стремяйки се да го следва дословно. Ненавсякъде обаче е успял (Burgmann 1991; Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2013: 19–22).

Докато проблемите на появата, правното съдържание и историческия контекст на Синтагмата са във фокуса на внимание още от края на XIX в. в поредица от трудове, които тук няма възможност да се цитират в пълнота, езиковите данни от този забележителен правен паметник не са систематизирани. Ст. Новакович предлага два апендикса със славяно-гръцки и гръко-славянски паралели (Новакович/Novaković 1907: 561–572). Крачка напред в тази посока е преводът на Т. Суботин-Голубович на съвременен сръбски език по изданието на Ст. Новакович на Крушедолкия препис от 1453 г. (Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2013). В него авторката дава много богати референции към редица термини, с които се сблъсква в практическата

си работа на преводач и изследовател. Тя развива тезите си за чуждата лексика в превода на Синтагмата и в други публикации. Предлага да се състави речник на всички останали непреведени чужди думи, защото това би помогнало да вникнем по-добре в историята на текста (Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2009; Суботин-Голубович/Subotin-Golubović 2013: 22–24). С нейното мнение съм напълно съгласна.

1. Същински правни латинизми

1.1. Названия за юридически форми на правни действия. Тук ще изброя само едни от най-характерните термини, които могат да се срещнат в редицата юридически състави и преди всичко в *Еклогата* и *Прохирона*.

– **Кодикелло** ср. < codicellus ‘кодицил, допълнение към завещание според последната воля на завещателя’, κωδικέλλος. Този термин на римското право е можел първоначално да означава писмен документ, с който се дава благородническата титла *патриций*, но впоследствие придобива юридическо съдържание. Кодицилът се различава от завещанието, което описва в по-голяма пълнота лицата с право на наследство. Той се сключва пред петима свидетели. Именно в тази му форма го познават светскоправните преводни компендиуми сред славяните. Преди употребата в СМВ терминът стои непреведен в глава 29. на *Прохирона* според Иловичкия препис на Светиславското законоправило от 1262 г.: *грань. ꙗѡ. ѿ коднкѣллѣ. рекъше ѿ ѿспльнѣннѣ завѣта.* Ето сравнението на дефиницията какво е кодицил в двата паметника:

Прохирон: ꙗ. Коднкѣлло сѣ. недоставшаго въ завѣтѣ разоума завѣщавшему наплънѣннѣ. ѿ. Разлукѣ же естъ завѣтоу. ѿ недоставшему въ немъ наплънѣннѣ. тако въ завѣтѣ оубо и наслѣдника. и подьнаслѣдника достонно естъ писати и дары и своеожѣннѣ. и съставноѣ и подьсъставноѣ. въ недостатъка же наплънѣннѣ. ни наслѣдника. ни подьнаслѣдника. ни съставнаго ни несъставнаго (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2021: 184–185).

СМВ: Кодикѣль естъ иже въ завѣта недостатъчъствоующе се волю завѣштавающаго довршеніе и писаніемъ коньчній и послѣдній съвѣтъ о нѣкихъ лицахъ и писменехъ... Разньствоуетъ же завѣтъ кодикѣла... (Новаковић/Novaković 1907: 369).

Терминът е адаптиран по различен начин в ср. и в м. род; в *Прохирона* той е обяснен като *недоставъшиѣ наплънѣннѣ*, *наплънѣннѣ недостатъка*, т.е. подчертава се, че волята на завещателя не е изразена в пълен вид. В СМВ терминът се употребява по-често – 6 срещу 2 пъти в *Прохирона*, където той стои само в оглавлението и при началното му въвеждане. В споменатия глосар *Латинскѣхъ рѣчи* към СМВ е обяснен с *послѣдніѣ съвѣтованіѣ*, буквално ‘последна воля’.

Накрая заслужава да се спомене, че първият титул на раздела от буква **Ф** в СМВ е онаследен **О фалкідін**. С този термин преводът отново въвежда ярък правен латинизъм, който в *Прохирона* е заменен със славянско съответствие. Става въпрос за римския закон *Lex Falcidia* > фалкідіов. Той определя минималната част от наследството в размер първоначално една четвърт, така наречената *quarta falcidia*, впоследствие една трета – *tertia falcidia*, от която според закона наследникът не може да бъде лишен от завещателя (Дюнан, Пишона/Dyunan, Pishona 2007: 135; Angelini 2018: 286):

СМВ: Фалкїдіє юсть законъ отїєміє отъ легатарь третїю честь отъчьскаго иманїа, и сынаде наслѣднику (Новаковић/Novaković 1907: 512).

Прохирон: грань. лѣ. ѿ раздѣленн. ѧ. Раздѣленіе есть до четвега оубо дѣтнн. третнѣга чєсть чнстаго нлѣннѧ (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2021: 188).

1.2. Лица, упражняващи административно-юридически, попечителски и др. функции. Тази група по правило е най-богатата, тъй като правните разпоредби се прилагат от оторизираните за това лица. Византийската система на юридическите професии в най-широк смисъл е много развита и силно диференцирана със специфични функции. Някои от най-известните представители на съсловието се организират в корпорации, подлежат на специални изисквания, за да бъдат приети в него, устройват се церемонии и т.н. (Медведев/Medvedev 2001: 102–124). Известни са данните за табулатория < tabellarius, ταβουλάριος ‘нотариус, който заверява писмено документи за наследство, завещания и други граждански дела в присъствието на свидетели’, които се извличат от „Книга на епарха“, създадена при управлението на Лъв Мъдри преди 912 г., или пък за номофилакса < νομοφύλαξ, професор по право и пазител на законите (Penna, Meijering 2022: 152). Практически отсъстват сведения за Славянския юг къде и по какъв начин юристът е придобивал своите професионални знания, както конкретни за правни училища или школи, подобни на известните във Византия – в Бейрут, в Константинопол и др., така и общи за юридическото образование. Оттук произтичат сериозните трудности как да се интерпретират данните от преводните славянски юридически паметници, за да се избегнат методологически грешки в заключенията дали една длъжност реално е съществувала в българското средновековно общество. В тази група се регистрират най-много славянски съответствия на термини за лица и правни субекти от римското и византийското право.

Ако изключим най-употребяваните и широко разпространени *папа* < *papa*, *палаз*, *кѣсарь* < *caesar*, *каїсар*, със запазване на фонетичния облик, близък до оригинала вместо славянския вариант *цѣсарь*, в СМВ са налице повече преводни съответствия, отколкото латинизми. Все пак се открояват няколко интересни употреби. На първо място следва да се поставят известни управленски реалии и длъжности в Древен Рим, за които преводачът съзнателно не е търсел синоним, за да не промени същността на историческото знание за тях. Такива са: названието на римски магистрат *кѣнсорь* < *ensor*, *кѣнсор*, който следи за ценза на класите и упражнява надзор над финансите и нравите. То е употребено по отношение на историческата личност *Фалелии кѣнсорь*, за когото се дават сведения, че е обобщил Кодекса на Юстиниан. Рядка употреба е формата в мн.ч. *ригы* < *гех*, *рѣгъа*, с която се назовава епохата на седемте царе в Рим (753–509 г. пр. Хр.), преди епохата на Римската република (Новаковић/Novaković 1907: 27). Когато разказва за Картагенския поместен събор от 419 г., преводачът обяснява, че третата от общо осемте провинции или епархии в Африка, а именно град Кархидон в Либия, е със статут на *проконьсоуларїа рек'ше ан'опатъскаа*, т.е. управлява се

от проконсул < proconsul ‘областен управител с юридически и административни функции’, по традиция заменяно в гръцки с *антипатъ* (Новаковић/Novaković 1907: 19).

По същия начин подхожда преводачът, когато трябва да въведе една по-късна реалия, а именно папските легати: *легатъ папинъ* < legatus; *имѣше папа* *іакоже отъ лица своѣго, се бо по елѣйнскому и словенскому рѣчь павлають* (Новаковић/Novaković 1907: 269). Глосата вътре в самото изложение я обяснява кратко, но ясно като пратеник на папата, официален представител на папската институция. Може да се потвърди изказваното мнение от други изследователи, че съществена част от латинизмите в старата славянска книжнина „са реалии и понятия, които се отнасят до държавното управление и устройство“ (Тотоманова/Totomanova 2022: 724).

СМВ е единственият правен компендиум в сравнение с *Еклогата* и *Прохирона*, в който се запазва непреведен терминът *legatarius* > ληγατάριος, *легатаръ* ‘лице, което получава част от имуществото на завещателя чрез неговите наследници, на които са дадени указания за това по силата на споменатите вече легати’ (Новаковић/Novaković 1907: 45, 512). В *Еклогата* от еднокоренното гнездо на *зидъница* е съответното име на лице *зидъничьникъ* (Щапов/Shchapov 2011: 94–96). В *Прохирона* са налице две синонимни преводни съответствия *даровъникъ* и *дароприѣмьникъ* срещу ληγατάριος (Цибранска-Костова/Tsibranska-Kostova 2021: 316–317).

На следващия пример обръщам внимание, защото той илюстрира аспекти на превода в СМВ. Известната лексема с юридическо съдържание *прѣторъ* < praetor, *прайтѣр* ‘началник, наместник на област и съдия; магистрат с правораздавателни функции’, сродна дума преториум – съдилище, се усвоява по-често в славянската книжнина като *poimen loci прѣторъ* (Тотоманова/Totomanova 2022: 735). В *Еклогата* и *Прохирона* като име на лице се превежда със *сѣдѣи*, неутрален обобщен термин за гр. δικάστής, κρίτης. В СМВ латинизмът не само се запазва, но и се тълкува от преводача: *прѣторъ* *ієсть санъ старѣи* (в смисъл на старейшина) *или воєвода*, с което се набляга на симбиозата между съдия и административен управител, архонт и съдия, тъй като преторът исторически е съвместявал тези две длъжности (Новаковић/Novaković 1907: 231).

1.3. Названия на книги и закони. На първо място тук следва да се открият названията на отделните съставни книги на Юстиниановия *Corpus Iuris Civilis*, някои от които се употребяват в същото значение за предходни законови книги на други римски императори. Те се изписват по различен начин на гръцки в самия оригинал на Синтагмата. При превода славянският

преводач се е опитвал да представи всяка книга с нейното оригинално название и пояснение. Подредени по азбучен ред, това са: *Дигестите*, *Digesta*: дигѣстѣ, дигѣста, дѣгѣсте в мн.ч. със синоним *съборникъ* ‘събрание от различни неща в единно цяло; сборник’, което съответства на второто им име в гръцката традиция Пандекти – Пандѣктѣс, Пандѣкта; *Институции*, *Institutiones*, *institutōta*: *Инстинтоунда* със синоним *Въведение*: *истинтоун’да*, *книгоу’ именовъ*. *въведеніе* бо се явлѣють, ѿ истин’тоундеи; *Кодекс*, *Codex*, *Kōdix* със синоним *Расчинение*: *кодикъ*, *кодикы*, *кодикѣ*: *кодикъ*, *сирѣчь црѣла расчиненіа*. Същото славянско съответствие може да превежда още гръцката дума *διατάξις* ‘наредба, постановление’. И накрая, *Новелите на Юстиниан* са назовани *самыне тие Юустиніановы новыне* без кореспондиращ термин. На много места в текста при цитиране се използва същата перифраза *Юустинианова же новата*, тъй като тяхното оригинално название е *Novellae Constitutiones* – *Νεαρά διατάξεις*, от прилагателното в ж. р. *νεαρά* ‘нов, млад’, станало термин именно за Юстиниановите новели.

В тази група термини следва да се постави засвидетелстваното название само по СМВ на така наречения *Lex Aquilia* (III в.) за причиняване на щети и компенсациите им по отношение на животни, роби, земеделска земя и др. Този много архаичен римски закон е познат с отделни казуси в славянска среда с посредничеството на византийските правни паметници, но едва в Синтагмата се споменава самото название на закона по повод на палеж на съседски имот: *праздноује Якоуїїе, рекше тыштета* (Положац/Polojac 2019: 54). При това епонимът на трибуна Аквилій върви с пълното название на закона *Lex Aquilia de damno*, т.е. Аквилив закон за щетите (*праздновати* в случая ‘не работя, не извършвам нещо, не спазвам’; в превод *не се прилага, не е валиден*, буквално *не работи*; сравни *празднъ* да *ѣстѣ* *поповѣства* – да се лиши от свещенически чин). Епонимът е преведен по интересен начин в споменатия списък на глосирани латински думи. За Аквилій някои от издаваните гръцки преписи не казват нищо, но в славянските стои *Яксліе* – *праимѣщїи ѿсѣжденїе* (Burgmann 1991: 73; Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 19). Ключовата дума е *пърѣ* ‘тъжба, съдебно дело, процес’; с нея се превежда *ἀγωγή* ‘правно действие’, *астіо*, което отново свързва термина със законодателството. Практически същността на закона е дали причинителят на щета носи или не гражданска отговорност и наказание.

1.4. Оказионални правни термини. Не ми е известен друг текст на Славянския юг, освен СМВ, в който да се употребяват точно запазени латинските определения за типовете незаконни бракове (Новаковић/Novaković 1907: 172; Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 125). Става въпрос за три епитета, които сами по себе си не биха били включени в тази група,

ако не отразяваха правно съдържание по силно дискутираната тема за характера на християнския брак. Те попадат в девета глава на Г-състав, доколкото в оригинала ключовата дума е *γάμος*, превеждана на Славянския юг с *бракъ*, *възатиѹ брачнѹю*, *женитѹ*, по-късно *сватъба*. Бракът не трябва да бъде *законопрѣстѣпнѹ*, *нефарїонъ* – *nefarius*, *νεφάριος*; *осъжденъ*, *дамматонъ* – *damnatus*, *δαμνάτος*; *нелѣпотнѹ*, *игистъ* – *incestus*, *ἰκεστός*. Въпреки обясненията за всеки от тях семантичните полета се припокриват между *противозаконен* – брак с еретици и сродници; *безбожен*, *нечестив*, *осъдителен*, т.е. отново отречен от закона и особено от Божия закон при смешение поради духовно родство, а най-еднозначен е *инцестният* или *кръвосмесителният* брак. Не може да се отрече, че следвайки своя гръцки оригинал, преводачът е избрал разпознаваеми епитети, които не във всичко съвпадат с установената преди него традиция. Особено характерна е употребата на *нелѣпотнѹ* вм. *инцестен*. За термина *инцест* има славянско съответствие *кръвомиѣшениѹ*, *кръвомиѣсѣство* като калка от гр. αἰμομιζία. Най-честите определения за забранените браковете обаче остават атрибутивно употребените причастия *запрѣщенъ*, *възбраненъ*.

2. Римски реалии

2.1. Оказионални термини. Тук ще коментирам трите употреби *акоумво*, *акоумвѣте*, *акоумбатѣ*, които откроява Т. Суботин-Голубович (Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 23): *акоум'батѣ же латин'скы постелѣ...*; *акоумво во отъ онѣхъ ѹже възлеган*. Лексемата е труднопреводима именно защото е реалия. И трите варианта на изписване водят началото си от гръцкия оригинал, където се записва с гръцка графика понятието *accubatio* ‘полягане на масата за хранене’, *ἀκούβιτον*. Каноничното основание е 74-то правило на Трулския събор, което забранява в църквите и притворите на храмовете да се устройват трапези на братска любов, особено да се ляга на някаква постеля според древния римски обичай за хранене в хоризонтално положение. Въпреки че обяснения на реалията дават големите византийски тълкуватели Йоан Зонара и Теодор Валсамон, този канон в писмените паметници обикновено е силно съкратен и няма следи от латинския термин. Голямото влияние на Валсамон и неговите правни текстове подпомага запазването му в *Синтагмата*.

2.2. Астрономически и хронометрични термини. Известно е, че римският календар се оформя във връзка с юриспруденцията, за да се разграничат дните за политико-граждански и правни процедури от другите дни, в които такива не се извършват. Затова преводните юридически текстове съхраняват тази зависимост. На първо място, във връзка с правилното изчисляване на Пасхата в СМВ е засвидетелствана употребата на *висектъ* и *каланди*. По-

зовавайки се на предходни изследвания, нека отбележим, че и двете думи са добре познати в целокупната славянска книжнина. На първо място трябва да се постави **висектѣ** (варианти в текста **висектосѣ**, **дисектосѣ**) < bisextus, защото точно на тази дума е посветена специална статия **О висекѣтѣ** във втори раздел на буква В. За думата е казано **имѣ римѣско ѣстъ, ꙗвлѣѣтъ же дваши шѣстъ** (Новаковић/Novaković 1907: 156; Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 23). Преводът точно възпроизвежда компонентите на думата – 2 и 6, за да се отбележи високосният ден, добавян всяка четвърта година за компенсация. Той се е падал на 24 февруари, наричан още шестия ден преди мартенските календи на 1 март, затова, образно казано, денят се е удвоявал. Обяснението в СМВ обаче е много сходно със съвременното – денят се добавя (**прилагаѣтъ сѣ**) в месец февруари, за да стане той с 29 дни, а годината да има съответно **тѣѣs** (366) дни. Производни от тази дума в съвременния език са *високосен*, *високос*, засвидетелствани още през Средновековието със словообразователни варианти и производни **високостѣ**, **високос**, предимно в хронографски съчинения (Илиева/Ilieva 2018). За **каландѣ** само мн. < calendae, **καλάνδαι** се говори в доказани старобългарски паметници като Супрасълския сборник, превода на Архивския хронограф и Ефремовската кормчия, а всички те се свързват с Преслав и епохата на Златния век (СтбР/StbR 1999: 712; histdict³). Първоначалното значение на римския термин е първият ден на лунния месец, който се е падал в деня на новолунието (Илиева/Ilieva 2018). Затова в СМВ стои обяснението, че е равносилен на **новомѣсечіе**.

По-малко познати остават другите две разделения на римския месец: **нони** < nonae, деветият ден на лунния месец преди идите; **иди** < idus, 15-ти ден или средата на месеците март, май, юли и октомври и 13-ти за останалите месеци. Тогава са се плащали лихвите (ЛР/LR 1990: 309). Към тази група се отнасят още астрономически термини без строг правен характер, като **лѣѣна** < luna вм. **лѣѣсѣцѣ** ‘месечина’; **олимпѣада** < olympia, **ѡλυμπία** ‘олимпиада; период от четири години между две олимпийски игри, въведен за пръв път през 776 пр.н.е. – 772 пр.н.е.’, както и повсеместната употреба на римските имена на месеците.

2.3. Обичаи и битови практики. Първият пример в тази категория не е непознат на преводната славянска книжнина. Става дума за лексемата **тавлѣ** < tabula, **таβλα** ‘плоска повърхност, дъска, плоча’ с множество значения и приложения, но в случая означаваща тип настолна игра на игрална дъска с пулове или зарове, подобна на днешната **дама** или **табла** (ταβλίον и оттук глаголът таβλίζω). Тя се появява в съчетанието **тавлѣми играти** само в оглавлението и в една глоса към 35-та глава на К-състав заради съответстващия гръцки термин **куβος** ‘игра; костен зар, прешлен за игра, игрална кост’. Глосата е следната: **игранѣ заромѣ чкаси тавлѣми и прочѣа** (Новаковић/Novaković

1907: 365; Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 265). Доколкото разпоредбите се извличат от познати канонични норми, синоними могат да се срещнат още в първите юридически преводи на славянството. Синоним според Методиевия превод на *Номоканона* например по 42-ро правило на св. отци на κύβος е сига (Vašica, Haderka 1971: 307). Игрите на табла, дама, кости, зарове са древно занимание, през Средновековието са отречени от църквата и забранени от светското законодателство като хазартни, затова в 35-та глава се цитират и Юстиниановите разпоредби по темата. На преводача на СМВ е била известна думата от латински и той я използва, без да има опора в гръцкия текст. По-интересна е глосата. Тя има обобщаващ характер за подобен тип игри, затова се състои от изброяване. Среща се и в *БАН* 70 f. 189v, където ясно се чете зарѣ^ѣ, чкаѣ^ѣ, тавліѣми – в превода на Т. Суботин-Голубович само „чуждестранни игри – табли и други подобни“.

Вторият пример е типичен за СМВ. Става дума за рядка културна реалия, означена в превода като царѣво натолиѣнъ срещу гр. νατάλιον < natalis, natalis dies ‘царски рожден ден’. Т. Суботин-Голубович поставя голямата тема били ли са рождените дни на царя обществен празник сред славянските народи както в езическия Рим и очевидно във Византия, или се е почитал повече християнският светителски календар (Суботин-Голубовић/Subotin-Golubović 2013: 23). Реалията е засвидетелствана по същия начин и в *БАН* 70, f. 192v царѣво натолиѣ^ѣ в контекста на забраната по 54-та новела на Лъв Мъдри да се почита неделя като ден на Бога и да не се извършва никаква дейност, включително да не се отбелязват царските рождени дни, ако се паднат в неделя.

Заклучение

Забележителният юридически свод на Матей Властар от 1335 г. е най-значимият преводен законов паметник сред южните славяни от епохата на Андроник III Палеолог (1325–1341), тъй като Шестокнижието от 1345 г. на неговия съвременник и съгражданин от Солун Константин Арменопул никога не е превеждано цялостно на Славянския юг. Той съдържа както познати, така и казионални и типични само за него латинизми. Естествено много по-обемна е групата на заеманите думи от гръцки. Приведените тук примери не са изчерпателни и най-ясна картина за истинския им обем и характер бихме получили, ако се изработи база данни във вид на глосар, за да се улесни възприемането на синонимията между различни преводни съответствия в диахрония, а в синхронен план – да се проследи историческият живот на един термин от римското право до днешните специализирани речници и учебници. Познавателният характер на такова изследване не е за пренебрегване, макар филолозите да са свикнали да търсят повече проявление на домашното словотворчество. Намирането на славянско преводно съответствие наистина е преобладаващ преводачески подход за книжовни-

ците. Потвърждава го и преводът на СМВ. Но признак на уважение към историческото знание и на интелектуализацията на лексиката е умението им да намират точната мярка, да не променят онова, което трябва да остане в изконния си вид, за да звучи автентично. Някои подобни употреби остават *lectiones difficiles* в преписите и водят до грешки. В юридическите преводи на Славянския юг се проявява по-ограничено съзнателното глосиране, известно във Византия при адаптацията на гръцки на Юстиниановия латиноезичен кодекс, при тълкуването на Василиките и др., или така наречените процеси *ῥητόν* и *κατὰ λόγας* – точен превод „стъпка по стъпка“, „дума по дума“. Тези процеси са част от усилията да се постигне едновременно и запазването на термини и реалии, и междуезикова симетрия. За съжаление, все още сме далеч от това, да познаваме в съпоставителен и сравнителен аспект терминологията на *ius graeco-romanum* в славянска среда, в която се обособяват варианти по хронология и локализация. Затова наличието на едно място на даден латинизъм и неговата замяна другаде не може да се абсолютизира, а трябва да се разглежда като естествена езикова промяна. Например зестрата на жената при брак се нарича *пристрон*, *приданъно* в *Еклогата*, *вѣно* в *Прохирона* (ранна балкано-латинска заемка, оставила следи във фолклора и диалектите) и *прики* < *проіѣ* в СМВ. Подобни факти имат своето обяснение и са път към характеристиката на самите преводи и историческия контекст на тяхното възникване. Синтагмата на Властар е поредното доказателство, че въпросът за рецепцията на римо-византийското право в славянска среда може и трябва да се разглежда комплексно от историци, юристи, културолози и филолози.

Благодарности. Авторката изказва благодарност към Българската академия на науките за финансовата подкрепа по грантовата схема в рамките на Спогодбата за научно сътрудничество между БАН и Националния съвет за научни изследвания на Италия.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Той единствен от трите е дигитализиран за обществен достъп на адреса на сайта Кирилометодикон <<https://repo.kmnc.bg/s/kmnc/item/60991>> [12.10.2025].

² Съществуват дори мнения, че сръбският превод на СМВ е от XV, а българският от XVI в. – Медведев/Medvedev 2001: 249. Не ми е познато специализирано езиковедско изследване по темата, което да привежда доказателства в подкрепа на това мнение.

³ Електронен портал за кирилометодиевистика <<https://histdict.uni-sofia.bg/>> [29.09.2025].

⁴ Поради различно тълкуване в 42-ро и 43-то правило на св. апостоли в различни източници може да се говори още за *шахмати*, *шигами*, *шахи*, които вървят редом до *тавлѣани*. Вариантът *чкаси* е в твор. падеж от *чкась*(?).

ЛИТЕРАТУРА

- Бубало 2004: *Бубало, Ђ.* Српски номици. Београд, Византолошки институт САНУ.
- Вин 2018: *Вин, Ю. Я.* Рецепция и транслитерация понятий и терминов византийского права: когнитивные аспекты систематизации. – *Вестник ВГУ.* Серия 4, 23, 5, с. 6–24.
- Дограмаджиева 1981: *Дограмаджиева, Е.* Своеобразие этапов книжного староболгарского языка. – *Palaeobulgarica*, 1, с. 55–62.
- Дюнан, Пишона 2007: *Дюнан, Ж-Ф., П. Пишона.* Римско право. Речник на основните термини. София, Сиела.
- Илиева 2018: *Илиева, Т.* Античната култура през призмата на средновековния български книжовен език. – *Дзяло*, VI, брой 11.
- ЛР 1990: *Войнов, М., Ал. Милев.* Латински речник. София: Наука и изкуство.
- Медведев 2001: *Медведев, И. П.* Правовая культура Византии. Санкт Петербург, Алетейя.
- Новаковић 1907: *Новаковић, Ст. Матије Властара Синтагмат.* Азбучни зборник византијских црквених и државних закона и правила. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа. Прво одељење, споменици на српском језику, књ. IV, у Београду.
- Пенкова 1995: *Пенкова, П.* Латинизми. – В: *Кирило-Методиевска енциклопедия.* Т. 2. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 503–504.
- Полојац 2019: *Полојац, М.* Аквилијев закон у српсковизантијским компилацијама. – *Зборник радова Правни факултет у Новом Саду*, 1, с. 37–58.
- Радева 2025: *Радева, Н.* Преводи на правни текстове и изграждането на модерния български правен език. София, УНСС.
- Райкова 1996: *Райкова, М.* Един неизвестен препис от Синтагмата на Матей Властар от XVI в. – В: *Българският шестнадесети век.* София, Издателство на Народната библиотека „Св. Кирил и Методий“, с. 487–504.
- СтбР 1999, 2009: *Старобългарски речник.* Т. 1. А–Н. Т. 2. 0–У. София, „Валентин Траянов“
- Суботин-Голубовић 2006: *Суботин-Голубовић, Т.* О превођењу правних споменика на српскословенски језик у XIV веку. – В: *Многократните преводи в Южнославянското средновековие.* Доклади от международната конференция в София, 7 јули 2005 г. София, Горекс Прес, с. 437–443.
- Суботин-Голубовић 2009: *Суботин-Голубовић, Т.* Српскословенски превод Синтагме Матије Властара. – В: *Средњовековно право у огледалу историјских извора.* Извори српског права XVI. Београд, САНУ, с. 9–20.
- Суботин-Голубовић 2013: *Суботин-Голубовић, Т.* Матија Властар Синтагма. Београд, САНУ.
- Тотоманова 2022: *Тотоманова, А.-М.* Лексиката на Станиславовия чети-миней. Латинизми. – *Palaeobulgarica*, 4, с. 723–746.
- Троицки 1956: *Троицки, С.* Допунски чланци Властарева Синтагме. Београд, САНУ.

- Цибранска-Костова 2021: *Цибранска-Костова, М. Прохирон/Закон градски. Юридическото наследство на православното славянство*. София, „Валентин Траянов“.
- Щапов 2011: *Щапов, Я., Н. Византийская. Эклога законов» в русской письменной традиции. Исследование, издание текстов и комментарии*. Санкт Петербург, Изд. Олега Абышко.
- Alexandrov 2012: *Alexandrov, V. The Syntagma of Matthew Blastares. The destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14th–17th centuries*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft E.V.
- Angelini 2018: *Angelini, P. The Serbian version of the Syntagma of Blastares, the Lex Romana Serborum*. – *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1–2, pp. 272–298.
- Burgmann 1991: *Burgmann, L. Lexeis Romaikai Lateinische Wörter in Byzantinischen Rechtstexten*. – In: *Lexicographica byzantina: Beiträge zum Symposium zur byzantinischen Lexikographie* (Wien, 1. – 4.3.1989). Wien, W. Hörandner, pp. 61–79.
- Bury 2015: *Bury, J. B. The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos* (Cambridge Library Collection – Medieval History). Reprint edition. Cambridge, University Press.
- Penna, Meijering 2022: *Penna, D., R. Meijering. A Sourcebook on Byzantine Law. Illustrating Byzantine Law through the Sources. Medieval Law and Its Practice. Vol. 34*. Leiden-Boston, Brill.
- Šćapov, Beljakova 2006: *Šćapov, Ja. N., E. Beljakova. Il testo giuridico: stili e influenze*. – In: *Lo spazio letterario del Medioevo*. 3. Le culture circostanti: III. La cultura slava. Direzione M. Capaldo; Redazione, Traduzioni, Cronologia, Inserti conografici, Tavole, Bibliografia generale a cura di C. Diddi. Roma, Salerno Editrice, pp. 475–496.
- Triantaphyllides 1892: *Triantaphyllides, J. G. Lexique des mots latins dans Théophile et les Nouvelles de Justinien*. – In: *Études de philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du grec*, publiées par Jean Psichari, Paris, pp. 158–254.
- Van der Wal 1964: *Van der Wal, N. La codification de Justinien et la pratique contemporaine*. – *Labeo. Rassegna di Diritto Romano*, 10, 2, pp. 220–233.
- Van der Wal 1984: *Van der Wal, N. Problèmes linguistiques rencontrés par les juristes byzantins*. – In: M. Gosman / J. van Os (edd.). *Non Nova, Sed Nove. Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen* (Mediaevalia Groningana, V). Groningen, pp. 279–283.
- Vašica, Haderka 1971: *Vašica, J., K. Haderka. Nomokanon*. – In: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. IV. Leges Textus Iuridici Supplementa. Brno, pp. 205–363.
- Zepos 1974: *Zepos, P. The Legacy of Civil Law*. – *Louisiana Law Review*, vol. 34, 5, pp. 894–906.

REFERENCES

- Alexandrov 2012: *Alexandrov, V. The Syntagma of Matthew Blastares. The destiny of a Byzantine Legal Code among the Orthodox Slavs and Romanians 14th–17th centuries*. Frankfurt am Main, Löwenklau-Gesellschaft E. V.

- Angelini 2018: *Angelini, P.* The Serbian version of the Syntagma of Blastares, the Lex Romana Serborum. – *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1–2, pp. 272–298.
- Bubalo 2004: *Bubalo, D.* Srpski nomici. Beograd, Vizantološki institut SANU.
- Burgmann 1991: *Burgmann, L.* Lexeis Romaikai Lateinische Wörter in Byzantinischen Rechtstexten. – In: *Lexicographica byzantina: Beiträge zum Symposium zur byzantinischen Lexikographie* (Wien, 1. – 4. 3. 1989). Wien, W. Hörandner, pp. 61–79.
- Bury 2015: *Bury, J. B.* The Imperial Administrative System in the Ninth Century: With a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos (Cambridge Library Collection – Medieval History). Reprint edition. Cambridge, University Press.
- Dogramadzhieva 1981: *Dogramadzhieva, E.* Svoeobrazie etapov starobolgarskogo iazyka. – *Palaeobulgarica*, 1, s. 55–62.
- Dunan, Pishona 2007: *Dyunan, Zh-F., P. Pishona.* Rimsko pravo. Rechnik na osnovnite termini. Sofia, Siela.
- Ilieva 2018: *Ilieva, T.* Antichnata kultura prez prizmata na srednovekovniya knizhoven ezik. – *Dzyalo*, VI, broj 11.
- LR 1990: *Voynov, M., Al. Milev.* Latinski rechnik. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Medvedev 2001: *Medvedev, I. P.* Pravovaia kul'tura Vizantii. SPb, Aleteia.
- Novaković 1907: *Novaković, St.* Matije Vlastara Sintagmat. Azbučni zbornik vizantijskih crkvenih i državnih zakona i pravila. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje, spomenici na srpskom jeziku, knj. IV, u Beogradu.
- Penna, Meijering 2022: *Penna, D., R. Meijering.* A Sourcebook on Byzantine Law. Illustrating Byzantine Law through the Sources. Medieval Law and Its Practice. Vol. 34. Leiden-Boston, Brill.
- Penkova 1995: *Penkova, P.* Latinizmi. – In: *Kirilo-Methodievska entsiklopediya*. T.2. Sofia: Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, s. 503–504.
- Polojac 2019: *Polojac, M.* Akvilijev zakon u srpskovizantijskim kompilacijama. – *Zbornik radova Pravni fakultet u Novom. Sadu*, 1, s. 37–58.
- Radeva 2025: *Radeva, N.* Prevodi na pravni tekstovei izgrazhdaneto na moderniya praven ezik. Sofia, UNSS.
- Raykova 1996: *Raykova, M.* Edin neizvesten prepis ot Sintagmata na Matey Vlastar ot XVI v. – In: *Balgarskiyat shestnadeseti vek*. Sofiya. Izdatelstvo na Narodnata biblioteka “Sv. Sv. Kiril i Metodiy”, s. 487–504.
- Shchapov 2011: *Shchapov, Ja. N.* Vizantiiskaia «Ekloga zakonov» v russkoi pis'mennoi tradicii. Issledovanie, izdanie tekstov i kommentarii. Sankt Peterbourg, Izd. Olega Abyshko.
- Ščapov, Beljakova 2006: *Ščapov, Ja. N., E. Beljakova.* Il testo guiridico: stili e influenze. – In: *Lo spazio letterario del Medioevo*. 3. Le culture circostanti: III. La cultura slava. Direzione M. Capaldo; Redazione, Traduzioni, Cronologia, Inserti iconografici, Tavole, Bibliografia generale a cura di C. Diddi. Roma, Salerno Editrice, pp. 475–496.
- StbR 1999, 2009. *Starobalgarski rechnik*. T.1. A–N; T.2. O–Y. Sofia, “Valentin Trayanov”.

- Subotin-Golubović 2006: *Subotin-Golubović, T.* O prevođenju pravnih spomenika na srpskoslovenski jezik u XIV veku. – In: *Mnogokratnite prevodi v Yuzhnoslavjanskoto srednovekovie*. Dokladi ot mezhdunarodnata konferentsiya v Sofia, 7 yuli, 2005 g. Sofia, Goreks Pres, s. 437–443.
- Subotin-Golubović 2009: *Subotin-Golubović, T.* Srpskoslovenski prevod Sintagme Matije Vlastara. – In: *Srednjovekovno pravo u ogledalu istorijskih izvora*. Izvori srpskog prava XVI. Beograd, SANU, s. 9–20.
- Subotin-Golubović 2013: *Subotin-Golubović, T.* Matija Vlastar Sintagma. Beograd, SANU.
- Totomanova 2022: *Totomanova, A.-M.* Leksikata na Stanislavoviya cheti-miney. Latinizmi. – *Palaeobulgarica*, 4, s. 723–746.
- Triantaphyllides 1892: *Triantaphyllides, J. G.* Lexique des mots latins dans Théophile et les Nouvelles de Justinien. – In: *Études de philologie néo-grecque. Recherches sur le développement historique du grec*, publiées par Jean Psichari, Paris, pp. 158–254.
- Troicki 1956: *Troicki, S.* Dopunski članci Vlastareve Sintagme. Beograd, SANU.
- Tsibranska-Kostova 2021: *Tsibranska-Kostova, M.* Prohiron/Zakon gradski. Yuridicheskoto nasledstvo na pravoslavnoto slavyanstvo. Sofia, “Valentin Trayanov”.
- Van der Wal 1964: *Van der Wal, N.* La codification de Justinien et la pratique contemporaine. – *Labeo. Rassegna di Diritto Romano*, 10, 2, pp. 220–233.
- Van der Wal 1984: *Van der Wal, N.* Problèmes linguistiques rencontrés par les juristes byzantins. – In: M. Gosman / J. van Os (edd.). Non Nova, Sed Nove. *Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen*, (Mediaevalia Groningana, V). Groningen, pp. 279–283.
- Vašica, Haderka 1971: *Vašica, J., K. Haderka.* Nomokanon. – In: *Magnae Moraviae Fontes Historici*. IV. Leges Textus Iuridici Suplementa. Brno, pp. 205–363.
- Vin 2018: *Vin, Ju. Ja.* Recepcija i transliteracija poniatii i terminov vizantiiskogo prava: kognitivnye aspekty sistematizacii. – *Vestnik VGU*. Seriya 4, 23, 5, s. 6–24.
- Zepos 1974: *Zepos, P.* The Legacy of Civil Law. – *Louisiana Law Review*, vol. 34, 5, pp. 894–906.

✉ Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова
Секция за история на българския език
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
при Българската академия на науките
бул. „Шипченски проход“ 52, бл. 17, 1113 София, България

✉ Prof. Mariyana Tsibranska-Kostova, DSc
Department of History of Bulgarian Language
Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences
52 Shipchenski prohod, Bl. 17, 1113 Sofia, Bulgaria